

УДК 330.8 : 336.11 (477)

Вікторія НЕБРАТ, Назар ГОРІН

ДОСЛІДЖЕННЯ ФІНАНСОВИХ МЕХАНІЗМІВ РАДЯНСЬКОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

***Резюме.** Висвітлено результати історико-теоретичного аналізу дослідження в українській економічній думці фінансових механізмів радянської індустріалізації. Розкрито головні напрями досліджень, тематику теоретичних дискусій в економічній літературі 1920–1930-х років, ключові положення економіко-теоретичного обґрунтування політики держави щодо характеру, змісту, темпів і ресурсного забезпечення індустріальних перетворень вітчизняної економіки. Виявлено продуктивні ідеї щодо фінансового забезпечення організаційно-технологічної перебудови та структурної модернізації економіки. Аргументовано положення про критичний характер досліджень українських вчених-економістів з питань ресурсного та фінансового забезпечення радянської індустріалізації, співвідношення принципів фінансового централізму, економічного суверенітету республік і виробничої доцільності щодо алокації та перерозподілу ресурсів.*

***Ключові слова:** фінансове забезпечення, економічний розвиток, фінансові джерела індустріалізації, технологічна та структурна модернізація економіки, фінансовий централізм, концепція ресурсно-фінансової автономії, історія української економічної думки.*

Victoria NEBRAT, Nazar GORIN

THE RESEARCH OF FINANCIAL MECHANISMS OF SOVIET INDUSTRIALIZATION IN UKRAINIAN ECONOMIC LITERATURE

***Summary.** Article is devoted to the coverage of the results of historical and theoretical analysis of research in Ukrainian economic thought of financial mechanisms of Soviet industrialization. Summaries of research centers and a number of professional publications over 1920–1930's violated the question of financial support of socio-economic changes, monetary and financial policies, the principles of construction of intergovernmental relations. The main research areas, topics of theoretical discussions, the key provision of economic and theoretical study of state policy concerning the nature, content, rate and resources for industrial transformation of the domestic economy are explored. The productive ideas for financial support of organizational and technological restructuring and structural modernization of the economy are identified. Research and theoretical reasoning an idea of resource and financial autonomy of Ukraine in a centralized administrative-command system of economy is emphasized. The position on the critical nature of the research of Ukrainian scientists and economists on resource and financial support of Soviet industrialization, the ratio of the principles of fiscal centralism, economic sovereignty of the republics and manufacturing feasibility of allocation and reallocation of resources are argued. An innovative scientific point of view of M. Volobuev's interpretation of financial and economic exploitation of Ukraine by the Soviet Union is characterized.*

***Key words:** financial security, economic development, financial sources of industrialization, technological and structural modernization of the economy, financial centralism, the concept of resource and financial autonomy, history of Ukrainian economic thought.*

Постановка проблеми. Питання джерел, шляхів і конкретних економіко-організаційних форм здійснення технологічної модернізації, структурної перебудови, переходу до інноваційно-інформаційної моделі економічного розвитку сьогодні є в центрі не лише економіко-теоретичних досліджень, а й практичної діяльності уряду. Відтак представляє певний інтерес вивчення досвіду масштабних індустріальних перетворень вітчизняного господарства через призму постановки і вирішення проблем їх фінансового забезпечення в економічній літературі. Актуальність такого дослідження посилюється тим, що сучасна економічна наука досі не запропонувала теоретично обґрунтованої ефективної моделі технологічної модернізації, яка б збалансовано поєднала внутрішні і зовнішні джерела, політичні та економічні механізми, власні й запозичені інститути розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика фінансового забезпечення економічного зростання перебуває у колі активного розроблення вітчизняними науковцями. Зокрема, у працях А.І. Даниленка, В.М. Гейця, І.О. Луїної, Л.І. Федулової, В.В. Зимовця порушено проблеми співвідношення різних джерел фінансування стратегічно пріоритетних національних проєктів, перспективних напрямів інноваційної та техніко-виробничої діяльності, розподілу повноважень між центральним і місцевими бюджетами щодо фінансового забезпечення технологічного розвитку та структурної перебудови національної економіки. Разом з тим, потребує спеціальних досліджень історико-теоретичний аспект даної тематики, зокрема досвід фінансового забезпечення індустріальних перетворень вітчизняного господарства й теоретична дискусія в радянській економічній літературі з цієї проблематики.

Метою статті є представлення результатів історико-теоретичного аналізу розроблення в українській науковій літературі фінансових механізмів радянської індустріалізації, виявлення продуктивних ідей щодо співвідношення фінансового централізму та ресурсної автономії.

Виклад основного матеріалу. Перший п'ятирічний план розвитку народного господарства (1928 – 1932 рр.) задекларував нечувані темпи індустріальних перетворень. Для його реалізації треба було зібрати величезні грошові ресурси. Згідно з фінансовою програмою першої п'ятирічки необхідно було мобілізувати 91,6 млрд. крб., надходження від підприємств та організацій усупільненого господарства повинні були скласти 70,9 млрд. крб., а залучені засоби у населення – 17,3 млрд. крб. Більша частина цієї суми – 56,8 млрд. крб. – передбачалася на фінансування розбудови народного господарства, у тому числі: на фінансування промисловості та електротехнічної галузі – 22 млрд. крб., сільського господарства – 7,3 млрд. крб., на соціально-культурне будівництво – 21,4 млрд. крб. Проте реально за роки першої п'ятирічки було мобілізовано трохи більше від запланованого – 120,1 млрд. крб. Перевиконання фінансового плану відбулося в основному через постійні уточнення показників п'ятирічного плану та досить масштабне фінансування важкої промисловості. Ресурси фінансового плану на другу п'ятирічку були визначені у розмірі 410,5 млрд. крб., тобто в 3 ½ рази більші, ніж за роки попередньої п'ятирічки. Виконання цієї програми було тісно пов'язане з успіхом в освоєнні нової техніки та нових виробництв. Фінансовий план другої п'ятирічки також був перевиконаний (469,4 млрд. крб.). Видатки на фінансування індустріалізації у другій п'ятирічці (221,4 млрд. крб.) в 2 ½ рази перевищили відповідні видатки першого п'ятирічного плану (80,3 млрд. крб.). У другій п'ятирічці, як і в першій, головна роль у реалізації фінансових програм розвитку народного господарства належала державному бюджету [28, с. 53–59].

Разом з тим, серед вчених-економістів не було єдності щодо визначення фінансових джерел проведення форсованої індустріалізації економіки. До революції технологічна модернізація країни фінансувалася за рахунок трьох основних джерел: прямих і посередніх податків, сплачуваних переважно селянством до державного бюджету, закордонного капіталу у формі державних позик або приватних інвестицій і, нарешті, внутрішнього нагромадження капіталу в самій промисловості. За умов слабкості внутрішніх джерел нагромадження постало завдання пошуку нових форм мобілізації внутрішніх ресурсів для потреб фінансування технічної реконструкції народного господарства та створення інституційних механізмів співробітництва з іноземними урядами та фірмами. Як слушно зауважив Л. Яснопольський, «іноземний капітал забезпечив розвиток нашої промисловості в довоєнні роки, і без його участі у великих розмірах неможливе відновлення нашої промисловості взагалі, а металургійної зокрема» [34, с. 73]. З обґрунтуванням пропозиції широкого залучення іноземного капіталу для завершення фінансової реформи та успішної модернізації промисловості та підтримкою запровадження вільного обміну грошових знаків на золото та іноземну валюту виступили П. Коломойцев та М. Соболев [21; 27].

Прихильники звернення до зовнішніх джерел фінансування погоджувалися з тим, що реалізація плану електрифікації та технічної реконструкції господарства передбачала залучення значних коштів з-за кордону у вигляді довготермінових позик і концесій. Перешкодою для отримання позик були борги царського уряду, тому головною формою міжнародного фінансово-економічного та технологічного співробітництва стали концесії. Декретом «Про концесії» від 23 листопада 1920 р. в якості загальних умов співробітництва з іноземними підприємствами називалися такі: надання концесіонеру винагороди у вигляді частки виробленого ним продукту з правом вивезення за кордон; надання пільг та переваг концесіям, які застосовують удосконалені технічні засоби виробництва; надання концесій на термін, необхідний для повного відшкодування коштів, затрачених на організацію виробництва; гарантія майна, інвестованого у підприємство, від націоналізації, конфіскації та реквізиції; надання права найму радянських робітників та службовців; неможливість зміни урядом в односторонньому порядку умов концесійного договору [3, с. 46]. До кінця 1921 р. було створено політичні, загальноекономічні й організаційно-правові основи для широкого залучення зарубіжних фірм та іноземного капіталу до вирішення завдань відбудови і промислово-технічного розвитку економіки зі збереженням домінуючих позицій державної власності та жорсткого урядового контролю. Концесії органічно «вписалися» у нову економічну політику з її дозволом на приватну підприємницьку діяльність та вільну торгівлю.

Проте вже на початку першої п'ятирічки стало зрозуміло, що концесії виявили свою малоефективність і безперспективність. Абсолютна більшість концесійних пропозицій виявилися або неприйнятними, або недостатньо вигідними для СРСР: концесії не витримували конкуренції з новими великими державними підприємствами, крім того, масштаби інвестування концесіонерів не відповідали потребам форсованої технічної реконструкції господарства. Ще однією формою залучення коштів, а головне – вискоєфективної техніки і новітніх технологій, – протягом першої п'ятирічки стали договори технічної допомоги. Однак проблеми з валютою змусили радянське керівництво зменшити їх кількість. Переломним у такій політиці став 1931 р., на який припав найбільший розмір зовнішньої заборгованості. Одним із головних завдань модернізації промисловості було прагнення домогтися повної незалежності від інших країн, тому зростання зовнішнього боргу та посилення орієнтації на фінансову й технологічну допомогу Заходу суперечило радянській ідеології та стратегії економічних перетворень.

Разом з тим, ряд українських вчених-економістів у 1920-х роках вважали, що нагромадження фінансових коштів для потреб індустріалізації можливе за рахунок вільного розвитку місцевої промисловості та її безпосереднього зв'язку з селянством. На той час це була дуже прогресивна думка, адже розвиток місцевої промисловості формував ринок збуту і для продукції важкої промисловості. Такі вітчизняні науковці, як П. Фомін, Я. Діманштейн, С. Суховій, П. Богданов, П. Кованько, О. Новська пов'язували перспективи індустріалізації країни із розвитком самоврядування та самоокупності місцевої промисловості, з ефективною її взаємодією з місцевими бюджетами, припиненням негативної практики втручання центральних органів у місцеві справи. З цього приводу О. Новська писала: «Місцева промисловість розширює ринок промислового споживання як в частині місткості місцевої української промисловості, так і всієї великої промисловості Союзу» [24, с. 179]. Д. Шапіро неодноразово застерігав проти однобічного підходу до вирішення проблеми індустріалізації: «Індустріалізацію країни хочуть розуміти виключно як розвиток машинобудування, металеві і взагалі крупної промисловості, виключаючи при цьому розвиток місцевої, особливо дрібної, промисловості та сільського господарства» [131, с. 4]. На думку вченого, саме дрібна місцева промисловість з її тісним зв'язком з місцевим ринком могла «сприяти пом'якшенню товарного

голоду та залученню дрібних селянських нагромаджень і заощаджень у канали соціалістичного нагромадження через кооперацію та волосний бюджет» [31, с. 6].

У період реконструкції народного господарства одним із головних методів мобілізації частини національного доходу для соціалістичного нагромадження й перерозподілу засобів на користь індустріалізації було використання механізму цін. Представники державно-партійної влади прямо визнавали роль централізованого адміністративного механізму ціноутворення для фінансового забезпечення виконання планових завдань. В. Чубар наголошував, що «співвідношення цін є основним джерелом для накопичення в цілому народному господарстві, і, зокрема, для накопичення в нашій промисловості» [19, с. 136]. На підтвердження того, що дане положення активно реалізовувалося на практиці, В. Надєждін наводив дані, згідно з якими в 1928–1930 рр. майже 80% загальної суми ресурсів усунутого сектора економіки перерозподілялися за допомогою цін [23, с. 60].

Разом з тим, вже у другій половині 1920-х років до планів електрифікації та структурно-технічної модернізації народного господарства довелося вносити корективи відповідно до реальних практичних даних про темпи та характер економічного розвитку країни, про досягнення техніки на Заході й можливості її застосування в радянських умовах. Зокрема, виявилася повна економічна необґрунтованість програми ГОЕЛРО з точки зору фінансових можливостей держави – весь золотий запас країни не покривав загальної суми витрат на роботи з електрифікації. Валюти, що надходила завдяки експорту залізорудної сировини, лісу та нафтопродуктів, було недостатньо [22, с. 43–44]. Деякі радянські економісти пропонували покривати нестачу коштів для соціалістичного будівництва за рахунок необмеженої грошової емісії, намагаючись представити її як суттєве джерело доходів Радянської держави. Однак, як показали розрахунки Є. Слуцького, доход держави від емісії має тенденцію до скорочення, що не дає можливості реалізувати дане фінансове джерело для вирішення завдань технічної модернізації та структурної перебудови економіки [26]. Партійне керівництво радянської України також прийняло позицію недопущення інфляційних настроїв при вирішенні питання фінансування соціалістичної індустріалізації [17, с. 3–4].

Провідними українськими економічними журналами, на сторінках яких обговорювались актуальні проблеми теорії та господарської практики, були «Народное хозяйство Украины» (1919–1923), «Местное хозяйство» (1921–1926), «Хозяйство Украины» (1923–1932), «Шляхи індустріалізації» (1928–1931), газета «Украинский экономист» (1923–1928), «Сільський господар», «Кооперативне село», інші кооперативні та сільськогосподарські видання. Крім того, видавалися журнали «Радянський кредит» (1925), «Фінансовий бюлетень» (1923–1926), «На фінансовому фронті» (1930) тощо [10, с. 56]. У публікаціях, вміщених у названих виданнях, наводилася аргументація проти емісійного фінансування економіки. Зокрема Г. Гринько зазначав з цього приводу, що «використання інфляції для потреб індустріалізації було б великою загрозою для стабільності економічної системи» [12, с. 10]. Не зважаючи на застереження фахівців, радянські управлінці все ж зробили додаткову емісію грошових знаків одним з інструментів для поповнення державної казни. Як наслідок, кількість грошей в обігу збільшилася з 1,3 – 1,4 млрд. руб. у 1926–1927 рр. до 8,4 млрд. руб. у 1933 р. Це призвело до падіння реальної вартості карбованця, за першу п'ятирічку вона впала більше як на 60%. Відбувалося стрімке зростання цін: за роки перших п'ятирічок державні роздрібні ціни на хліб зросли в 11 разів, на вершкове масло – в 7, на цукор – в 6, на сукно – в 13 разів, при цьому ринкові ціни були значно вищими, а реальна зарплата робітників і службовців до кінця першої п'ятирічки зменшилася на 20% [11, с. 247–249].

Розгортання індустріалізації активізувало обговорення на сторінках економічної та партійної преси проблем соціалістичного відтворення, формування основних економічних

пропорцій, джерел нагромадження, розподілу капіталовкладень між галузями та регіонами, ефективності їх використання. І. Яцевський звернув увагу на особливість податкової системи Радянського Союзу, яка в період соціалістичної реконструкції та модернізації чітко характеризувалася постійним зростанням у доходній частині бюджету неподаткових надходжень. Вчений також вказував на політичну й економічну роль прямих та непрямих податків. Через те, що Радянська держава не могла до безмежності посилювати пряме оподаткування, вона активно використовувала механізм непрямого оподаткування для потреб індустріалізації [35, с. 4]. В численних публікаціях акцентувалося на тому, що податок з обороту застосовувався як засіб централізації фінансових ресурсів з метою забезпечення індустріальних перетворень і структурної перебудови економіки. Головним джерелом нагромадження капіталу як основи інвестиційного процесу залишалася акумуляція в державному бюджеті значної частини прибутків підприємств. Це уможливило перерозподіл коштів між окремими галузями, формувало фінансово-ресурсну базу «технологічних проривів» у пріоритетних напрямках. Водночас, можливість працювати заради отримання прибутку (навіть суттєво обмежена) перетворила промисловість в опору для державного бюджету. Загальна сума прибутку промисловості значно перевищувала ті субсидії, які вона отримувала від держави [20, с. 8–9].

В економічній літературі наголошувалося також на особливій ролі фінансово-кредитної системи у забезпеченні розвитку й технічної модернізації промисловості, здешевленні капітального будівництва. Представники офіційного напрямку в економічній думці, керуючись марксистсько-ленінськими положеннями про свідому, планомірну організацію суспільного виробництва та можливості централізованого управління, в тому числі фінансовими і грошово-кредитними інструментами, наголошували, що від підвищення ролі фінансово-кредитної системи залежать майбутні темпи індустріального розвитку [30, с. 420–421]. При цьому вказувалося на необхідність ефективної реалізації обліково-розподільчої функції фінансів, обґрунтовувалася доцільність «будувати такий механізм фінансування будівництва, який би забезпечив виділення грошей на будівництво лише в міру дійсного його виконання і цілком у відповідності з утвердженими будівельними кошторисами та графіками робіт» [13, с. 22]. Постановка завдання планового кредитування промисловості привернула увагу науковців до проблеми співвідношення кредитно-ринкових і централізовано-бюджетних джерел фінансування технічної реконструкції та модернізації промисловості. З цього приводу на сторінках провідних економічних журналів розгорнулася дискусія. Зокрема, Л. Юровський категорично виступав проти включення банків і кредиту в систему централізованого планування, наголошуючи: «Банки – не фіскальні органи, а комерційні підприємства, які безперервно повинні пристосовуватися до господарських обставин, постійно враховуючи мінливу кон'юнктуру економічного життя. Перетворити їх на своєрідні бюджетні органи означало б зовсім спотворити їхню роботу» [33, с. 3]. З цією думкою солідаризувався Я. Діманштейн, який писав, що кредитування повинно рахуватися зі становищем на ринку, бо інакше воно «...негайно перетвориться на бюджетне фінансування, а роль банку зведеться до ролі простого передавача державних засобів промисловості, жодною мірою не зацікавленого в комерційній стійкості» [14, с. 19].

Концептуально-методологічною основою державного планування економічного розвитку слугувало положення про переваги централізованого розподілу ресурсів. В Україні ідеї щодо природи, характеру і переваг соціалістичного планування відстоювали і пропагували В. Чубар, Е. Квірінг, О. Шліхтер, Г. Петровський, С. Косіор та ін. Прихильниками так званого генетичного підходу до планування, що полягав у збалансованій взаємодії плану та ринку, були П. Фомін, М. Єфімов-Малтапар, Я. Діманштейн, В. Зейлінгер, О. Шмідт та ін. Вчені-

економісти, які критично оцінювали ідею директивного регулювання економіки з єдиного центру, вважали, що усунення ринкових відносин, заміщення їх системою адміністративного регулювання стане перешкодою ефективному розвитку господарства, призведе до технологічного застою та організаційного безладу в економіці. Таких поглядів дотримувалися М. Соболев, Б. Бруцкус, М. Шапошніков та ін. Представники немарксистського напрямку в економічній науці негативно ставилися до урядового курсу індустріалізації та моделі її здійснення, зокрема темпів, джерел тощо. В цей час посилювався інтерес до проблеми збалансованого розвитку, розроблялася теорія економічного зростання (зокрема, була запропонована модель економічного зростання Г. Фельдмана).

Теоретична полеміка між представниками телеологічного (протиставлення плану й ринку) та генетичного підходів до планування розгорталася в дискусіях, що проходили у Держплані та ВРНГ України, на сторінках журналів «Хозяйство Украины», «Промышленность Украины» та ін. Співробітники Укрдержплану О. Шмідт, Д. Богорад і П. Поляков, виходячи із поняття фінансів як сукупності ресурсів народного господарства, вбачали у фінансовій системі засіб планового перерозподілу національного доходу і переміщення ресурсів [32, с. 5–6]. Наприкінці 1920-х років зв'язок фінансів із перерозподілом національного доходу отримав теоретичну концептуалізацію здебільшого в роботах, присвячених питанням фінансової політики [4, с. 129–130]. Такий підхід був відображенням у науці тенденції до всебічного поширення централізму в практиці управління радянською економікою і, як наслідок, перетворення бюджету, шляхом акумуляції в централізованому фонді держави більшої частини грошових засобів, на домінуючу ланку фінансової системи.

Загальна позиція щодо трактування фінансів як системи розподільчих відносин набула відображення в побудові та змістовому наповненні навчальних курсів. У програмі вивчення основ фінансової науки, що була розроблена викладачами провідних економічних вузів України – Харківського та Київського інститутів народного господарства, – центральне місце відводилося положенням про залежність фінансової системи від системи господарства в цілому, визначення засад фінансового централізму, підпорядкування фінансів завданням соціалістичного будівництва та розвитку пріоритетних галузей економіки з метою забезпечення її структурної модернізації. Відповідно до централізованої системи господарювання, що склалася в країні на цей час, авторський колектив за участю відомих вчених-фінансистів Л. Яснопольського, М. Мітіліно, А. Раєвського, Ф. Несмелова, П. Хайцера, В. Карпеки, М. Голобородька, В. Доброгаєва, М. Меєрзона, Л. Готліба, М. Соболя, В. Лободи, П. Соболева, І. Лебединського, С. Ратнера розглядав радянську фінансову науку як науку про акумуляцію та розподіл коштів для індустріалізації країни та розвитку пролетарської культури з метою переходу до соціалізму [29, с. 13, 26–31].

Академічна наука була орієнтована на вивчення економічних ресурсів і шляхів розвитку народного господарства України. Осередком фінансових досліджень в Україні стала заснована в березні 1926 р. у складі соціально-економічного відділу Української академії наук Комісія з вивчення фінансових справ, яку очолив академік Л. Яснопольський. Соціально-економічний відділ ВУАН у цей період видавав «Записки Соціально-економічного відділу» за редакцією академіка М. Василенка, «Праці комісії для вивчення народного господарства України», «Праці демографічного інституту», «Праці комісії для вивчення фінансових справ». У 1928 р. почав виходити перший загальнонауковий журнал Української академії наук – «Вісті ВУАН». На сторінках зазначених видань порушувалися питання фінансового забезпечення соціально-економічних перетворень та індустріалізації країни, грошового обігу та грошової політики, принципів будівництва бюджетних відносин. У складі Соціально-економічного відділу ВУАН розгорнули роботу кафедри статистики (завідувач – М. Птуха), економіки

торгівлі і промисловості (К. Воблий), фінансової науки (Л. Яснопольський), історії народного господарства (В. Левитський), політичної економії (С. Солнцев), які займалися розробленням різних аспектів розвитку народного господарства, переважно у контексті завдань індустріалізації, структурної перебудови економіки, реалізації планів соціалістичного будівництва. Протягом 1923 – 1927 рр. вийшло шість томів «Записок Соціально-економічного відділу». У збірниках цього відділу видавалися «Праці семінару для вивчення народного господарства України» (6 томів), «Праці комісії для вивчення народного господарства» (3 томи), «Праці Комісії для вивчення фінансових справ» (5 томів) тощо. У їх виданні брали участь П. Кованько, Л. Синявський, П. Фомін, О. Плевако, С. Підгаєць [9, с. 22–23].

Активізація економічної думки супроводжувалася критикою економічних програм і економічної політики партії, посилювалося ідеологічне протистояння в науці. З'ясування специфіки радянської фінансової системи, пов'язаної з особливостями соціальної й економічної політики держави, проблем формування та розвитку податкової системи, структури бюджету та його поділу на загальносоюзний, республіканські та місцеві бюджети, фінансування народного господарства слугувало основою для порушення питання про фінансово-економічні взаємини між Україною та Росією. Низку публікацій із конструктивним і критичним аналізом фінансових джерел та організаційно-економічних механізмів індустріалізації опублікував В. Акуленко [1; 2]. Вчений, зокрема, виступив проти посиленого використання фінансових і природних ресурсів України в інтересах Союзу РСР. Негативний вплив на розвиток економіки України централізованої фінансової системи та перерозподілу через неї національного доходу на загальносоюзні потреби показав В. Доброгаєв у статті «Проблеми фінансового балансу України». За основу аналізу вчений взяв фінансовий баланс України за період 1923/1924 – 1926/1927 рр. і обґрунтував висновок про те, що значна частина прибутку України витрачається поза її інтересами [15, с. 83–90]. Більшість учених розглядали питання щодо територіального розподілу державних і місцевих доходів як окремий випадок загального питання про межі втручання державного апарату в умовах поширення державної економічної діяльності та державного регулювання цін. Наголошуючи на зростанні ролі держави як економічного суб'єкта, який, здійснюючи перерозподіл фінансових і матеріальних ресурсів, отримує можливість регулювати народногосподарський розвиток, економісти вказували на необхідність встановлення правильних фінансових взаємин між СРСР та союзними республіками. Зокрема, В. Доброгаєв пропонував розширити повноваження республіканських фінансових органів при дотриманні принципу бездефіцитності республіканських бюджетів [16, с. 47].

Варто зазначити, що тематика переміщення національного доходу з України через централізовані фінансові механізми не була новою для української економічної думки. Свого часу піонерною в цій царині стала фундаментальна праця М. Яснопольського «О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования» (І т. – 1890 р., ІІ т. – 1897 р.), який дослідив соціально-економічні наслідки імперської фіскальної політики в територіальному розрізі. У перше десятиліття ХХ ст. до питання співвідношення доходів, які забезпечують українські губернії, та видатків централізованого бюджету, що повертаються в Україну, зверталися М. Соколов, П. Стебницький, О. Лотоцький, П. Мальцев, М. Порш та ін. На початку 1920-х років питання про бюджетні права України було порушено на рівні партійного керівництва. Зокрема, про надання визначених прибутків у розпорядження республік і гарантії дотримання їх бюджетних прав говорив М. Скрипник у 1923 р. на нараді відповідальних партпрацівників республік за участю ЦК РКП(б) [7, с. 44].

Яскравою сторінкою в історії української фінансової думки стала стаття М. Волобуєва «До проблеми української економіки», що була опублікована у 1928 р. на сторінках журналу

«Більшовик України». Цей виступ, що порушив гострі економічні та політичні проблеми, був підданий розгромній критиці, його автор – репресований, а прізвище українського вченого-економіста стало загальною назвою т. зв. антибільшовицького ухилу – «волобуєвщина». Між тим, М. Волобуєв був членом більшовицької партії з сімнадцяти років, працював у Колегії Головополітосвіти (з 1927 р. – заступник голови), у 1930–1933 рр. завідував кафедрою політичної економії у Харківському механіко-машинобудівному інституті. З 1920-х років до кола його знайомств входили О. Шумський, М. Хвильовий, М. Яловий, чимало колишніх членів партії «боротьбистів», які у 1920 р. увійшли до КП(б)У. Окрім державної служби та викладацької роботи М. Волобуєв займався науково-дослідною діяльністю, працюючи в Інституті економіки, що входив до складу Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН). Виступ у партійній пресі з критикою фінансових механізмів індустріалізації та взаємин між центром і республіками став переломним моментом у житті вченого – у грудні 1933 р. М. Волобуєва заарештували, стаття 1928 р. фігурувала в його кримінальній справі як один з доказів «контрреволюційної» та «шкідницької» діяльності. Після арешту вченого виключили з партії і засудили на п'ять років позбавлення волі; покарання він відбував у м. Уральську Казахської РСР. Восени 1936 р. М. Волобуєв достроково був звільнений з ув'язнення, але йому заборонили повернутися в Україну та займатися викладацькою діяльністю. Реабілітували вченого лише в 1957 р., у тому ж році він опублікував свою останню статтю [18, с. 27–33].

У своїх наукових поглядах М. Волобуєв гостро відстоював ідею економічної незалежності України, стверджував, що Україна має власний шлях розвитку і вона мусить підготуватися до вступу у світове господарство у випадку перемоги світової революції як рівноправна частина цього світового комплексу. За умов сталінської індустріалізації від регіонів потрібно було лише одне – неухильне виконання вказівок центру, хоча все це прикривалося фразами про рівноправність республік та єдність радянської економіки. Критичним аналізом тодішньої ситуації був, зокрема, виступ М. Волобуєва, який за допомогою наукових аргументів доводив, що плани індустріалізації треба переглянути, відкинувши традицію розглядати російську економіку як пануючу. У статті «До проблеми української економіки», що була опублікована в порядку дискусії, спростовувалася думка про повну єдність дореволюційної російської економіки. М. Волобуєв аргументував такі положення: по-перше, у XVIII ст. українська промисловість і сільське господарство були більш розвинені, ніж російські; Україна мала інтенсивні зовнішньоторговельні зв'язки, а Московське царство через свою відсталість майже не торгувало з Європою; по-друге, після укладення Переяславської угоди Московська держава військовою силою, адміністративними та економічними заходами придушила зовнішню торгівлю України, перетворивши її на колонію. Російські фабриканти і купці оволоділи продуктивними силами України; по-третє, користуючись зі свого панівного становища, Російська імперія висотувала з України не тільки матеріальні, а й фінансові ресурси; розвиток продуктивних сил України штучно гальмувався, тому в українській політиці та економіці сформувалася відцентрова тенденція; по-четверте, після революції дискриміноване становище України збереглося – основні капітальні вкладення йшли на Урал та в інші регіони Росії, при тому надто велика частка бюджету України використовувалася на потреби інших республік. При цьому вчений-економіст на конкретних прикладах критикував нераціональне використання центральними плановими установами природних і економічних ресурсів України. Він пропонував «підійти до аналізу господарства СРСР як до комплексу національних економік, а до кожної національної економіки – як до певної цілісності – потенційної (колишні азіатські колонії) або реальної (Україна, Росія)» [6, с. 45]. Відтак М. Волобуєв вносив конкретні пропозиції щодо розширення прав українських економічних

центрів, зберігаючи за Держпланом СРСР «загальнодирективні функції», виступав проти вилучення фінансових ресурсів за межі України, пропонував установити всеукраїнську систему регулювання притоку робочої сили, стежачи за пропорційним розподілом місць на українських заводах між Україною і Росією, зберегти за Україною право реального контролю за діяльністю тодішніх союзних органів.

Заперечуючи теорію єдності російської імперської економіки до жовтня 1917 р., М. Волобуєв вимагав розглядати Україну як «історично оформлений народногосподарський організм», що має власні шляхи розвитку. Він критикував учених, які замість України пропонували розглядати Південь Європейської Росії, а в Схемі економічного районування СРСР виділяли Південний гірничопромисловий та Південно-Західний райони. Разом з тим, кажучи про оптимальну (з його точки зору) схему розвитку української економіки, М. Волобуєв не схилювався до комуністичних засад, він твердив, що колись переможе всесвітня комуністична революція, буде створений всесвітній СРСР, і до нього кожна нація увійде як рівна. Україна вже тепер мусить підготуватися до такого вступу, для цього економіка республіки має гармонійно розвиватися в її природних національно-економічних межах. «Позбавлення українського народу права керувати власною економікою, а тим паче експлуатація української економіки на шкоду українському народові справа, ворожа комунізмові» [6, с. 51], – зазначав учений.

З точки зору найраціональнішого використання продуктивних сил, М. Волобуєв вважав невиправданим дороге й нерентабельне будівництво нових підприємств у нових економічних регіонах СРСР коштом України, шляхом гальмування розвитку її продуктивних сил. Учений обґрунтував висновок, що українська економіка становить самодостатню єдність і спроможна «увійти до складу світової господарської системи безпосередньо, а не через російську економіку» [6, с. 72]. Це положення не втратило актуальності й в сучасний період, коли вирішується проблема європейської інтеграції України. М. Волобуєв привернув увагу громадськості до політики радянської держави щодо національних республік при формуванні бюджету та розміщенні промисловості, характеризуючи її як фінансово-економічну експлуатацію України союзним центром і, зокрема, радянською Росією. Для вирішення розглянутих у статті економічних проблем він сформулював низку практичних висновків:

1. Слід наділити українські економічні відомства правами дійсного керівництва всім народним господарством республіки; раз і назавжди відкинути спроби розривати єдиний український національно-господарський простір за критерієм поділу праці в межах колишньої Росії.

2. Союзний Держплан та інші центральні відомства повинні виконувати лише загальнодирективні функції. Українські господарські плани підлягають змінам лише у тому разі, якщо вони суперечать цим директивам.

3. Бюджет України має затверджуватися в Україні. Крім того, неприпустимо вилучати з прибутків України надто великі кошти для їх використання поза межами республіки.

4. Необхідно ввести регулювання робочої сили у всеукраїнських масштабах з тим, щоб простежувати, чи пропорційно розподілено місця на українських заводах між УРСР та РСФСР.

5. Україна та інші республіки мають право контролювати союзні органи, де відчувається вплив старих великодержавних фахівців-економістів [6, с. 61–62].

Для української інтелігенції, яка справді вболівала за долю України і прагнула підняти її економічне і соціально-політичне становище в СРСР, виступ ученого був моральною підтримкою, прикладом послідовного відстоювання національних інтересів власного народу в процесі поглиблення економічної інтеграції. В теоретичному плані можна погодитися з оцінкою концепції М. Волобуєва як економічного обґрунтування оновленого союзу суверенних

держав [25, с. 73]. При цьому варто взяти до уваги, що вимоги вченого, які після здобуття Україною державної незалежності видаються не надто радикальними, в умовах утвердження тоталітаризму та формування централізованої адміністративно-командної системи економіки, були не тільки сміливими, а й новаторськими з наукової точки зору.

Ідею фінансового визиску України Росією пізніше активно розвивали в своїх працях Є. Гловінський, М. Добриловський, І. Кабачків, Б. Винар, І.С. Коропецький та інші українські вчені-економісти – переважно представники діаспори [5, с. 98]. Зокрема, видатний економіст і громадський діяч української діаспори Є. Гловінський, розпочавши свою наукову діяльність у еміграції, в Українській господарській академії в Подебрадах вивчав фінансову систему УРСР. Упродовж 1930–1939 рр. в Українському науковому інституті (м. Варшава) вчений займався дослідженням стану грошової системи та розрахункового балансу України, інфляції, податкової реформи, кредиту та розвитку нової економічної політики в УРСР. У результаті в 1939 р. вийшла його фундаментальна монографія «Фінанси УРСР» – одна з найгрунтовніших економічних праць українських учених в еміграції [8]. В подальшій науковій роботі Є. Гловінський продовжував розроблення фінансової тематики, зокрема, великий науковий інтерес становить його дослідження «Фінанси Української РСР у системі фінансів СРСР» (1955), в якому зібрано й проаналізовано матеріал про те, як прибутки державного бюджету України витрачаються на потреби інших регіонів Радянського Союзу. В цій праці наголошувалося на значенні перерозподілу національного доходу з України для виконання завдань індустріалізації та забезпечення реалізації амбіційних планів комуністичної партії та радянського уряду щодо створення матеріально-технічної бази комунізму. Разом з тим, офіційним курсом у теорії та практиці фінансово-господарського будівництва в СРСР було утвердження виняткових повноважень союзного центру та підпорядкування місцевих ресурсів завданням реалізації загальнодержавних потреб і пріоритетів.

Висновки. Аналіз фінансових джерел і механізмів радянської індустріалізації в українській економічній літературі проводився за такими напрямками:

- обґрунтування необхідності та розроблення інституційних механізмів залучення зовнішніх джерел фінансування технічної допомоги західних фірм;
- пошук внутрішніх джерел на основі оптимізації поєднання ринкових і централізовано-планових засад господарювання;
- розроблення механізмів кредитно-фінансового забезпечення структурної перебудови економіки та технічної модернізації промисловості;
- розвиток кон'юнктурних досліджень як основи економічного прогнозування та фінансово-економічного планування;
- вивчення економічного потенціалу республіки в контексті оптимізації розподілу ресурсів та їх використання для потреб індустріалізації;
- критика фінансового централізму та перерозподільного підходу до ресурсів України, обґрунтування концепції ресурсно-фінансової автономії.

Найбільш перспективними та значущими для подальшого розвитку економічної теорії та успішного здійснення програм технологічно-організаційної модернізації економіки визначено такі проблеми та положення, сформульовані в українській економічній літературі досліджуваного періоду:

- положення про необхідність широкого залучення зовнішніх джерел фінансування для переходу економіки на вищий і якісно новий рівень технологічного розвитку;
- проблема співвідношення держави і ринку у механізмах нагромадження капіталу та процесах інвестування, поєднання кредитно-ринкових і централізовано-бюджетних джерел фінансування технічної реконструкції та модернізації промисловості;

- аргументація безперспективності емісійного фінансування організаційно-технологічних і структурних перетворень економіки;
- обґрунтування переваг генетичного підходу до планування, що полягав у збалансованій взаємодії плану та ринку, на противагу радикально-телеологічному підходу;
- визначення економічної доцільності фінансової децентралізації як основи ефективного використання ресурсів.

Перспективним напрямом подальших історико-економічних розроблень є дослідження процесу становлення концепції збалансованого розвитку та теорії економічного зростання у вітчизняній економічній думці.

Conclusions. Analysis of financial sources and mechanisms of Soviet industrialization in the Ukrainian economic literature was conducted in the following areas:

- evidence of the need and development of institutional mechanisms to attract external funding and technical assistance to foreign companies;
- search of internal resources on the basis of optimizing the mix of market and centrally-planned economic principles;
- development of mechanisms for credit and financial support of economic restructuring and technological upgrading of industry;
- development of conjuncture researches as a basis for economic forecasting and financial and economic planning;
- study of the economic potential of the republic in the context of optimizing the allocation of resources and their use for industrialization;
- criticism of fiscal centralism and redistributive approach to the resources of Ukraine, the justification of the concept of resource and financial autonomy.

For the further development of economic theory and successful programs of technological and organizational modernization of the economy, the following problems and conditions set out in the Ukrainian economic literature study period are the most important:

- position on the need to include external sources of financing for economic transition to a higher and qualitatively new level of technological development;
- the problem of the state and market correlation concerning mechanisms of capital accumulation and investment process, combining credit market and centrally-budget sources of financing technical reconstruction and modernization of the industry;
- argumentation of absence of any prospect of the emission financing of organizational, technological and structural transformation of the economy;
- a ground of advantages of the genetic approach to planning, which consisted of a balanced interaction between plan and market, as opposed to radical teleological approach;
- determination of the economic feasibility of fiscal decentralization as a basis for effective use of resources.

Perspective area for further historical and economic development is to study the process of sustainable development concepts and theories of economic growth in the domestic economic thought.

Використана література

1. Акуленко, В.П. Направления, темпы, равновесие [Текст] / В.П. Акуленко // Плановое хозяйство. – 1929. – № 2. – С. 135 – 156; № 4. – С. 50 – 75.
2. Акуленко, В.П. О марксизме, индустриализации и безграмотности [Текст] / В.П. Акуленко // Хозяйство Украины. – 1929. – № 9. – С. 61 – 92.
3. Ананьич, Б.В. Россия и международный капитал. 1897 – 1914: Очерки истории финансовых отношений [Текст] / Б.В. Ананьич. – Л.: Наука, 1970. – 314с.
4. Арсон, С. Хозяйственная политика Советской власти: учебник для слушателей вечерних совпартшкол и предметных кружков [Текст] / С. Арсон, Я. Дубенский. – Харьков: Пролетарий, 1929. – 167с.

5. Винар, Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919 – 1964) [Текст] / Винар Б. – Мюнхен: Українське історичне товариство, 1965. – 119с.
6. Волобуєв, М.С. До проблеми української економіки [Текст] / М.С. Волобуєв // Більшовик України. – 1928. – № 2 – 3. – С.42 – 73.
7. Гай-Нижник, П.П. Від імперіалізму царського до імперіалізму радянського. Українські радянські економісти про фінансову експлуатацію України СРСР у другій половині 20-х років [Текст] / П.П. Гай-Нижник // Розбудова держави. – 1997. – № 5. – С. 43 – 45.
8. Гловінський, Є. Фінанси УРСР: монографія [Текст] / Євген Гловінський. – Варшава: Б. в., 1938. – 330с.
9. Горкіна, Л.П. Перерваний поступ: віхи історії економічної науки в Україні (кінець XIX – середина XX ст.) [Текст] / Л.П. Горкіна, М.Г. Чумаченко // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – №4. – С. 12 – 28.
10. Горкіна, Л.П. XX століття в історії української економічної думки: коротка ретроспектива : монографія [Текст] / Л.П. Горкіна, М.Г. Чумаченко; за заг. ред. О.О. Шубіна. – Донецьк: ДонНУЕТ, 2011. – 142с.
11. Гречанко, В.А. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки XX ст.): монографія / В.А. Гречанко, О.Н. Ярмиш. – Харків: Вид-во НУВС, 2001. – 276с.
12. Гринько, Г.Ф. Накануне нового хозяйственного года [Текст] / Г.Ф. Гринько // Хозяйство Украины. – 1926. – № 7. – С. 9 – 17.
13. Гринько, Г.Ф. Радянські фінанси на межі двох п'ятирічок [Текст] / Г.Ф. Гринько. – Х.: Господарство України, 1932. – 24с.
14. Диманштейн, Я.Б. К вопросу о плановом кредитовании [Текст] / Я.Б. Диманштейн // Промышленность Украины. – 1924. – №7. – С. 19 – 22.
15. Доброгаев В. Проблемы финансового баланса Украины / В. Доброгаев // Хозяйство Украины. – 1927. – № 2. – С. 83–90.
16. Доброгаев, В. Финансовые взаимоотношения Союза и Союзных республик [Текст] / В. Доброгаев // Хозяйство Украины. – 1926. – № 5 – 6. – С. 45 – 47.
17. Доклад, В.Я. Чубаря на мартовском пленуме ЦК КП(б)У [Текст] / В.Я. Доклад // Украинский экономист. – 1926. – № 4. – С. 2 – 14.
18. Доценко, А. Михайло Волобуєв (Волобуєв-Артемов) – теоретик економічної географії та патріот України [Текст] / Анатолій Доценко // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – Вип.2 (12). – С. 27 – 33.
19. Друга конференція Комуністичної партії (більшовиків) України: стенограф. звіт. – Харків: Держвидав України, 1929. – 477с.
20. Квиринг, Э.И. Куда идет прибыль государственной промышленности [Текст] / Э.И. Квиринг. – Л.: Прибой, 1926. – 35с.
21. Коломойцев, П. О нашей политике цен [Текст] / П. Коломойцев // Большевик Украины. – 1926. – № 2 – 3. – С. 9 – 12.
22. Лаврентьев, А. Недочеты в области электрификации и меры к их устранению [Текст] / А. Лаврентьев, А. Вендер // Хозяйство и управление. – 1926. – № 7 – 8. – С. 41 – 49.
23. Надеждін, В. Народний прибуток і його розподіл за п'ятирічкою [Текст] / В. Надеждін. – Харків: Господарство України, 1931. – 72с.
24. Новская, Е. Структура рынка крупной промышленности [Текст] / Е. Новская // Хозяйство Украины. – 1925. – № 3. – С.175 – 183.
25. Савченко, О. Баланс незалежності: хроніка економічних реформ 1989 – 2005. / Олександр Савченко – К.: Критика, 2006. – 256 с.
26. Слуцкий, Е.Е. К вопросу о вычислении дохода государства от эмиссии [Текст] / Е.Е. Слуцкий // Местное хозяйство: ежемес. журнал Киев. Губэкосо. – 1923. – № 2 (20). – С. 39 – 62.
27. Соболев, М.Н. Система нашего денежного обращения [Текст] / М.Н. Соболев // Хозяйство Украины. – 1925. – № 3. – С. 12 – 25.
28. Финансы СССР за XXX лет: 1917–1947; отв. ред. Н.Н. Ровинский – М.: Госфиниздат, 1947. – 342с.
29. Фінансово-економічні інститути України: навчальні плани і програми на 1930/31 навчальний рік. – Харків: Книгоспілка, 1930. – 53с.
30. Чубар, В.Я. Вибрані статті і промови [Текст] / В.Я. Чубар. – К.: Політвидав України, 1972. – 622с.
31. Шапиро, Д. Планирование местной промышленности и индустриализации страны [Текст] / Д. Шапиро // Местная промышленность и торговля. – 1926. – № 6 – 7. – С. 2 – 10.
32. Единый финансовый план (методология и схемы построения): / А.К. Шмидт, Д.И. Богорад, П.Г. Поляков, М.И. Шафир. // материалы к построению пятилетнего и генерального плана. – Вып. IV. – Харьков: Изд-во Укргосплана, 1928. – 41с.
33. Юровский, Л.Н. Что такое кредитный план? [Текст] / Л.Н. Юровский // Финансовая газета. – 1924. – 14 окт. (№ 230). – С. 3.

34. Яснопольский, Л.Н. К вопросу о капиталах в металлической промышленности [Текст] / Л.Н. Яснопольский. – Х.: Издание Госплана УССР, 1927. – 82с.
35. Яцевський, І. Про податкову роботу [Текст] / І. Яцевський. – Х.: Держфінвидав, 1931. – 23с.